

Р. Л. Сердега

Вірування, забобони, повір'я і прикмети (спроба систематизації понять)

Сердега Р. Л. Вірування, забобони, повір'я і прикмети (спроба систематизації понять). Стаття є спробою систематизації понять «вірування», «повір'я», «забобони», «прикмети». У ній відзначено перспективність прибирання та опису таких мовних одиниць, семантика яких може мати глибинні етнокультурні нашарування. Основна увага приділяється, відповідно, аналізу значень вищезгаданих одиниць і встановленню критеріїв їх розмежування, також у статті з'ясовано мотивацію деяких повір'їв і прикмет. Установлено, що досліджувані мовні одиниці можуть зумовлюватися як суто об'єктивними чинниками, так і випадковими, суб'єктивними.

Ключові слова: повір'я, забобони, прикмети, вірування, мотивація, емоційно-експресивне забарвлення.

Сердега Р. Л. Верования, суеверия, поверья и приметы (попытка систематизации понятий). Статья представляет собой попытку систематизации понятий «верование», «поверье», «суеверие», «примета». В ней отмечено перспективность собирания и описания таких языковых единиц, семантика которых может иметь глубинные этнокультурные наслоения. Основное внимание уделяется, соответственно, анализу значений вышеупомянутых единиц и установлению критериев их разграничения, также в статье выяснена мотивация некоторых поверий и примет. Установлено, что исследуемые языковые единицы могут обуславливаться как чисто объективными, так и случайными, субъективными факторами.

Ключевые слова: поверье, суеверие, примета, верование, мотивация, эмоционально-экспрессивная окраска.

Serdega R. L. Religious faiths, superstitions, beliefs and omens (an attempt to systematize the notions).

The present article is an attempt of systematize the notions «religious faiths», «superstitions», «beliefs» and «omens». The perspective of collecting and describing such linguistic units whose semantics may have deep ethnocultural layers is also pointed out in the article. The main attention is correspondingly centered on the analysis of the meanings of the above mentioned units and on setting the criteria for their differentiation; the motivation of some beliefs and omens is also clarified in the article. It is also stated that the linguistic units under investigation can be determined not only by purely objective but also by subjective factors.

Key words: religious faiths, superstitions, beliefs, omens, motivation, emotional and expressive colouring.

Незважаючи на посилення в останні роки серед науковців різних гуманітарних напрямків (діалектологів, етнографів, етнолінгвістів, культурологів, фольклористів та інших) інтерес до світоглядних засад українського народу, його духовної та матеріальної культури (побуту, обрядів, звичаїв, ритуальних дійств тощо), усе ж таки доводиться констатувати, що уявлення суспільства про традиції, давні вірування українського народу, його міфологію досить туманні, тобто не відзначаються чіткістю, виразністю, і скоріше є результатом упереджених поглядів, нічим не перевірених припущень, ніж висновками, що базуються на науково обґрунтованих, суворо вивірених і доведених фактах. Отже, ця проблема, будучи предметом зацікавлення багатьох дослідників, ще потребує глибокого і всебічного вивчення.

Характер, духовна культура народу відбивається в його світогляді, а він, у свою чергу, віддзеркалюється в обрядах, звичаях, повір'ях, забобонах, народних легендах тощо. В усьому цьому приховується джерело вірувань і філософії народу, зберігаються його знання, мудрість, міститься фундамент його національної самобутності. Слов'янські ж міфологічні тексти, на жаль, не збереглися, оскільки релігійно-міфологічна цінність

«язичництва» була зруйнована під час християнізації Київської Русі та інших державних утворень слов'ян. Сьогодні можлива тільки реконструкція основних елементів слов'янської міфології на базі вторинних письмових, фольклорних та речових джерел. Суттєво можуть допомогти в цьому безпосередні й детальні записи з народних уст, хоча, звичайно, науковці різних гатунків забарилися з цим на добру кількість століть. І лише деякі з них (В. Даль [1], В. Іванов [3], П. Іванов [4], М. Сумцов [6; 7] та інші), усвідомлюючи всю цінність такого матеріалу, зробили посильний вклад у дослідження цього питання. Проте навіть сьогодні рештки давніх вірувань зберігаються у повір'ях народу, його забобонах та прикметах. З огляду на це збирання такого матеріалу, його систематизація, впорядкування, спроби класифікації цих етнокультурних одиниць, видаються нам надзвичайно актуальною справою, оскільки все це може стати значним підґрунтям як для реконструкції давнього міфологічного світогляду, так і для відтворення культурно-прагматичних настанов українського народу.

Однією з головних проблем системно-класифікаційного порядку є надзвичайно велика семантична близькість аналізованих понять, відсутність чіткості у їх визначенні. Дана

стаття є спробою систематизації зазначених вище понять, тобто намаганням, з одного боку, розмежувати вірування, повір'я, забобони, прикмети, а з другого – встановити єдність між ними. Лексеми «вірування», «прикмети», «повір'я», «забобони» фактично є синонімічними і в деяких контекстах можуть навіть взаємозамінюватися без помітної утрати смислового навантаження чи змісту різних синтаксичних конструкцій. Крім того, у буденному житті, як справедливо зазначає В. Жайворон, «повір'я звуться ще забобонами» [2:460]. Звичайні, рядові носії мови, як правило, абсолютно не розмежовують цих понять. Але відмінність у значенні наведених вище лексем усе ж таки є, іноді вона досить суттєва.

Вірування – це релігійні уявлення людей, які сприймаються без логічного пояснення, тобто на віру, і становлять основу релігійного світогляду, обрядів та ритуалів. Повір'я значенням дуже близьке до вірування, недарма у цих слів спільний корінь. Повір'я – це також свого роду вірування. Під ними розуміють давні світоглядні уявлення людини, архаїчне сприйняття нею довколишнього світу. За визначенням М. і З. Лановик, повір'я – це «пласт народної творчості, в якому відобразились народний світогляд, язичницькі релігійні вірування, міфологічні демонологічні уявлення та погляди, табу» [5:98]. Між цими поняттями важко провести межу. Головна відмінність, як нам здається, в тому, що повір'я побутують як система уявлень та поглядів без сталого словесного оформлення і більше пов'язані з язичництвом, ніж вірування, які є явищем більш усталеного порядку, часто становлять систему догматичних правил і включають у себе ширший пласт релігійних уявлень, зокрема не тільки язичницьких, а й християнських тощо. Отже, вірування – це усталена система поглядів, для якої характерна значно більша чіткість, ніж це ми спостерігаємо в повір'ях. Вони безпосередньо пов'язані з релігійними культами і супроводжуються численними обрядами та ритуалами. Повір'я – це також вірування, певна система поглядів, але менш чітка, не прозора, значною мірою затемнена і становить швидше відгомін колишніх язичницьких вірувань, тобто є їх залишками, що продовжують функціонувати на підсвідомому рівні без належного розуміння їхньої наповненості, первинного смислу тощо.

Повір'я, на думку В. Даля, це взагалі будь-який закріплений у народі погляд чи поняття, без належного пояснення, обґрунтування його справедливості [1]. Отже, таке повір'я

може бути хибним, помилковим, а може, навпаки, мати під собою реальну основу і зумовлюватися об'єктивною дійсністю. В останньому випадку, коли воно мотивоване, його слід називати власне повір'ям. Якщо більш-менш вірогідна мотивація відсутня, то це забобон. Отже, забобони – це, як зазначають М. і З. Лановик, численні вірування та уявлення, пов'язані з пересторогами, обмеженнями, заборонами, первісна міфологічна мотивація яких частково або повністю втрачена [5:99]. Але будь-який забобон у такому разі є протоповір'ям, тому що, коли його мотивація буде з'ясована, він автоматично стане повір'ям, а будь-яке повір'я є протозабобоном, бо у випадку втрати мотивації, воно переходить у розряд забобонів. Отже, їх розмежування досить умовне. Можна підійти до цих понять, щоправда, і з іншого боку, наприклад, з позицій емоційно-експресивного забарвлення. Слово «повір'я» є стилістично нейтральним. Воно вживається і на позначення віри в надприродні сили, і для називання тих уявлень і поглядів, що ґрунтуються на цій вірі. Щодо лексеми «забобони», то вона є репрезентантом таких значень: 1) віра в існування надприродних сил, віщування, ворожіння, прикмети, в основі, яких, як правило, лежать які-небудь релігійні уявлення, образи-тотемі, пов'язані з пересторогами, обмеженнями, табу тощо; 2) традиційні погляди на що-небудь, тобто такі, що стали звичними в житті певних верств населення; 3) упередження, марновірство, помилкові погляди на що-небудь. Лексема «повір'я» виступає репрезентантом приблизно таких же семем. Проте воно не набуло такого негативного відтінку, як слово «забобони», і в значенні «упередження, марновірство, помилкові погляди» не вживається. Виходячи з цього, звичайно, можемо спробувати провести певну межу між цими поняттями. Наприклад, повір'я – це вірування, погляди, які не мають негативного відтінку, оскільки це давні світоглядні уявлення людини, архаїчне сприйняття нею довколишнього світу. Забобони – це упереджені погляди, перестороги, які сприймаються сьогодні як щось несерйозне, іноді навіть безглузде, популярні прикмети тощо. Отже, певна різниця між цими поняттями є, проте вона не досить чітка. Проте ознаки вмотивованості чи невмотивованості тієї або іншої етнокультурної одиниці, наявності чи відсутності в неї негативного відтінку або забарвлення можна вважати основними критеріями розмежування цих понять. Причому останній є скоріше супровідним, бо він надто суб'єктивний і часто залежить від ставлення мовця до

цього явища, тобто його віри або невіри в наслідки, що можуть бути у випадку недотримання, порушення якоїсь заборони тощо.

Повір'я за їх роллю, призначенням або ж смисловим навантаженням, на нашу думку, можна поділити на три групи: 1) культурологічні (можна їх назвати і міфологічними) – це повір'я, які є залишками давньої культури, язичницьких вірувань (наприклад, будеш волосся залишати на підлозі або розкидувати по підвір'ї – голова болітиме. Це повір'я пов'язане з культом волосся, яке символізувало здоров'я, багатство. Крім того, волосся – це частина тебе самого, тому не можна розкидувати його де завгодно); культурологічні повір'я можуть бути пов'язані і з християнством, зокрема апокрифічними легендами (помив руки – витри, але не струшуй воду, не плоди чортів. Ця заборона базується на давній апокрифічній легенді про те, як чорт просив у Бога товаришів і як Господь порадив йому опустити руки у воду і струсити їх – і буде стільки чортів, скільки бризок); 2) прагматичні, у складі яких треба виділити об'єктивні, або ж реалістичні, тобто такі, що можна пояснити виходячи із загальних законів природи (наприклад, вагітній жінці не можна їсти червоні ягоди і рибу. Раціональне зерно цього повір'я полягає в тому, що червоні ягоди, особливо полуниці, а також риба та інші морепродукти є досить сильними алергенами. Надмірне споживання цих продуктів може призвести до формування у плоду сприйнятливості до різного роду алергічних реакцій) і «заборонно-залякувальні» (служать для непрямого примушення малої дитини чи нерозумної людини щось зробити або навпаки є завуальованою заборonoю не робити чогось, наприклад, не сиди, дівчино, на підвіконні – заміж не вийдеш). Таке «заборонно-залякувальне» повір'я має подіяти в тому випадку, коли нормальне пояснення того, що не варто сидіти на підвіконні не діє. З одного боку, це і небезпечно, а з другого – дівчина не повинна була виставляти себе напоказ. Якщо вона тільки й те робить, що сидить на підвіконні, то про неї могла піти дурна слава, що в неї тільки одне на умі: з парубками знайомитися та женихів виглядати; 3) забобони (повір'я, які сьогодні не мають жодного смислу, наприклад, скільки зморшок між брів, стільки раз одружуватися або виходити заміж).

Прикмети, за народними уявленнями, виступають передвістям чого-небудь. Такими передвістями можуть бути небесне світило, пора року, рослинний і тваринний світ, стан і життя людини. Це, слушно зауважує

В. Жайворонок, «рештки давнього символізму, який установлював зв'язки між фізичним і духовним світами» [2:481]. Людина, спостерігаючи за довколишнім середовищем, помічала, що в ньому відбуваються певні зміни, і вона намагалася прив'язати їх до чогось конкретного – польоту ластівки, затемнення сонця тощо. Отже, прикмети – це наслідок спостережень давньої людини за природними явищами, тваринами, предметами тощо. Значна їх частина базується на природних закономірностях нашого світу. Тому такі прикмети є об'єктивними, їх справедливість може бути обґрунтована, науково доведена. Наприклад, кішка літом скручується в клубок і спить – скоро буде негода (стане холодно, піде дощ тощо) або якщо в будинку тепло, а кіт лежить на пічці або залазить на батарею, то незабаром буде мороз. Численні прикмети, пов'язані з кішкою, її поведінкою, яка призводить до зміни погоди базуються на тому, що ця тварина дуже чутлива до погоди, здатна її передчувати. Інші є суб'єктивними, такими, що не мають наукового підтвердження, прив'язані до чогось через раптовий або випадковий збіг, зокрема до таких, на нашу думку, належить прикмета, що якщо дуже часто позіхаєш, хтось тебе згадує.

Наша робота уможливує такі висновки:

1. Особливості мови українського, як, до речі, й кожного, народу визначаються психотипом її носія, який формується в процесі історичного, геополітичного й культурного розвитку етносу. Звичай ж народу, його вірування, повір'я часто позначаються на мові, впливають на її структуру (це досить виразно можна простежити, зокрема, на прикладі евфемізмів) і, в свою чергу, зумовлюють звичаєві поведінкові ознаки пересічного українця, впливають на його психіку. Отже, мова є одним із найяскравіших складників культури народу. Саме завдяки їй до нас дійшли архаїчні уявлення людини про навколишній світ, збереглися елементи давнього міфологічного світосприйняття, що містять повір'я, легенди, перекази, народні метеорологічні прикмети, забобони тощо.

2. З огляду на це видається перспективним і продуктивним призибування та опис таких мовних одиниць, семантика яких може мати глибинні етнокультурні нашарування.

3. Аналізовані в статті поняття є дуже близькими за семантикою. Крім того, в буденному житті повір'я часто називають забобонами, проте різниця між цими поняттями є і навіть можна виділити, нехай і значною мірою умовні, але досить вагомні критерії їх

розмежування, зокрема вмотивованості / невмотивованості, відсутності чи наявності негативного відтінку тощо.

4. Досліджувані мовні одиниці можуть зумовлюватися як суто об'єктивними чинниками, так і бути випадковими, суб'єктивними.

Література

1. Даль В. И. О поверьях, суевериях и предрассудках русского народа : Материалы по русской демонологии / В. И. Даль — СПб. : Литера, 1996. — 477 с.
2. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / Віталій Жайворонок. — К. : Довіра, 2006. — 703 с.
3. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии : Старобельский уезд : Очерки по Етнографии края / [под ред. В. В. Иванова]. — Х. : Изд-во губ. стат. комитета, 1898. — Т. 1. — 1012 с.
4. Иванов П. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии / Петр Иванов. — Х. : Тип. «Печ. дело», 1907. — 216 с.
5. Лановик М. Б. Українська усна народна творчість : [підручник] / М. Б. Лановик, З. Б. Лановик — К. : Знання-Прес, 2006. — 591 с.
6. Сумцов Н. Жаба и лягушка в народных поверьях и сказках : (К предмет. фольклор. библиографии) / Николай Сумцов // СХИФО. — 1897. — Т. 9. — С. 242—243.
7. Сумцов Н. Ф. Колдуны, ведьмы и упыри : [библиогр. указ.] / Н. Ф. Сумцов // СХИФО. — 1891. — Т. 3. — С. 229—278.